

ЧИСЛІВНИКОВІ ФОРМИ У ПРОБНОМУ ЗОШИТІ «СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ХУІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХУІІ СТ.»

Ольга КРИЖАНІВСЬКА (Кіровоград, Україна)

У статті розглянуто числівникові слова, які трапляються в тексті Пробного зошита «Словника української мови ХУІ – першої половини ХУІІ ст.».

Ключові слова: числівник, кількісні, порядкові, дробові, збірні, неозначено-кількісні числівники.

The paper focuses on different types of numerals which occur in the text of Probny Zoshyt "Dictionary of Ukrainian of XVI- first half of XVII centuries"

Key words: cardinal, ordinal, fractional, collective, indefinite-cardinal numerals.

Загальновідомо, що числівник як окремий лексико-граматичний клас слів сформувався достатньо пізно. Найдавніші слов'янські слова, які передавали кількісні чи порядкові значення, за своїми граматичними характеристиками були прикметниками або іменниками. Остаточне оформлення власне-числівникових ознак у східнослов'янських мовах «припадає на ХІІІ-ХУІІ ст. і в основному завершилося на початку ХІХ ст.» [1; с. 6]. А це означає, що писемні пам'ятки української мови ХУІ – першої половини ХУІІ ст. віддзеркалюють

завершальний етап формування самобутньої числівникової словозміни, а також структури нумеральних слів. Пробний зошит «Словника української мови ХУІ – першої половини ХУІІ ст.» містить цікавий матеріал з проблеми вивчення історії числівника як окремої частини мови не тільки тому, що його хронологія співпадає з фінальним періодом остаточного ствердження лексико-морфологічних ознак числівника, а й тому, що до нього внесено слова, по-перше, з пам'яток не вузько регіональних, а «писаних на території України – Волині, Галичини, Закарпаття, Поділля, Центральної України», по-друге, укладачі словника прагнули «відобразити лексичний склад різних жанрів писемності цього періоду в її середньому (нейтральному) і високому стилях» [3; с. 8-9], а тому до списку джерел включені пам'ятки різних стилів і жанрів, писаних «простою», або руською, і «слов'яноруською» мовами, тобто джерельна база лексикографічної праці дуже багата.

Процес витворення самобутніх числівникових граматичних і словотвірних характеристик привертав увагу багатьох дослідників. Ґрунтовна українознавча розвідка «Числівник української мови» авторів Г.П. Арполенко, К.Г. Городенської, Г.Х. Щербатюк побудована на обширному матеріалі, але вона вийшла друком 1980 року, а тому словниковий матеріал Пробного зошита не міг бути повністю використаний у ній.

Зрозуміло, що у виданнях на зразок Пробного зошита не може бути дуже багато числівників, але вони там є, і їхній аналіз складає певний інтерес і з погляду порівняння їх із сучасними числівниковими словами, і з погляду відстеження змін порівняно з тими, які називали число чи порядок при лічбі в церковнослов'янській мові найдавнішого писемного періоду української мови. Зошит пропонує цікавий ілюстративний матеріал, який частково може прислужитися при вивченні особливостей сполучуваності деяких числівників (наприклад, збірних).

Числівники від *одного* до *десяти* були засвоєні давньоукраїнською мовою з праслов'янської, і вже найдавніші східнослов'янські пам'ятки фіксують їх у близькій до сучасної формі. Літературна мова ХУІ – початку ХУІІ століття, безперечно, зберігала усталену раніше нумеральну систему, хоч словник відбиває лише одиничні числівники першого десятка та й то або в основі слів інших частин мови, або в назвах одиниць інших розрядів.

Одинъ – зафіксовано тільки в реченні, що ілюструє вживання прикметника **ГОЛОЛВНѢЙШИЙ** (с. 100)*. Тут він має не стільки числівникове значення, як займенникове, оскільки виступає в парі *один – другий*: *а вы на/м/ пришлите оди/н/ що має/т/ бы/ти/ головнѣйший, а други/и/, що по/д/ ты/м/* (с. 100). Порядковий числівник *перший / первый* можемо вичленити із прислівника *напервое*: *А напервое злутили у ... Кзевло/в/ского ... дедию и жупан* (с. 117), а також знаходимо у вільному вживанні: *...и до першої Любве Оцевскои* (с. 118).

Числівник *дѣва – дѣвѣ* трапляється вільно: *хомуты два* (с. 148) *можешь еще двѣ години спати* (с. 96), а також у структурі прислівника *двакратъ*, що мав значення *двічі, два рази*: *якожь и листы нашими позовными двакратъ передъ насъ тебе в той речи позываль, жебы еси на рокоу, отъ него тебе зложономъ самъ перед нами сталъ* (с. 103).

Зафіксовано названий числівник і в основі *дванадесѣть* – дванадцять та *двадесѣть* – двадцять. Наведені в словниковій статті приклади дозволяють припустити, що на час фіксації перше складне слово відмінювалося вже тільки в останній частині, тобто так, як і в сучасній українській мові, тоді коли в староукраїнський період змінювалася перша частина *дѣва*: *...в корону з дванадесѣти звѣздъ соулетеную; ... в которомъ въсаженый была дванадесѣть Каменій* (103).

Велика словникова стаття присвячена порядковому числівнику **ВТОРЫЙ**, що в середньоукраїнський період ще активно вживався зі значенням «наступний за першим», хоч із давньокиївських часів витіснявся синонімічним порядковим числівником *другий* (2; с. 233): *голова втораѣ, второго дня, второму артикулу, в вториѣ неделѣ* (92).

Числівника **ТРИ** знаходимо в ілюстративному матеріалі кількох словникових статей: *матка твоѣ хоровала пре/з / два або три дни* (с. 79), *три дни* (с. 152), а також словник фіксує його порядкову форму (*до*) *третьего* та збірні *трое* та *трои*. Тому *второму артикулу сталося досыт, уже ступим до третьего* (с. 92). Числівникова основа *другий* трапляється у

текстовому фрагменті словникової статті до слова ВИСОКИЙ, але має там займенникове значення: *...А другие упослеженъ свое скромнымъ сердцемъ зносятъ* (с. 94).

Кілька разів у реченнях-ілюстраціях подибуємо числівник *чотири*: *всѣ хъ чотырохъ столицъ* (с. 85), *стихаро/в/ чотыри* (с. 88), *кожуховъ чотыри* (с. 147). Зафіксовано й порядковий до нього: *че/т/ве/р/ты/и/ жупа/и/* (с. 102). Крім того, ще раз він передається циферно: Року 1637, місяця августа 4 дня (с. 81). Числівник П'ЯТЬ трапляється або в його старослов'янському написанні з передачею носової голосної: *Фе/д/ко кравецъ ... гаплико/в/ взялъ тоузине/и/ пѣть* (с. 95), або він передається пізнішими засобами історичного принципу правопису: *штукъ пять* (с. 118).

Зі словникової статті ВТОРЫЙ, в якій ілюстративний матеріал містить кілька порядкових числівників, що передають рік, можемо поновити такі числівники першого десятка: *шесть < шесть сотъ, семь < семдеся/т/, осмь < осмьдесятъ* (с. 92), а в словниковій статті АДАМАШКА знаходимо числівник *десять – локо/т/ десять* (с. 81). Крім того, в інших фрагментах словника натрапляємо на порядковий числівник *девятого* (с. 155), який містить основу кількісного *девѣть*: *памѣти по умерлыхъ днѣ третего по смерти, девѣ того* (с. 155).

Примітною ознакою сучасної української мови є вираження часових відрізків порядковими числівниками, які відраховують час від півночі і від полудня. Уміщений у Словнику матеріал показує, що на ХУІ ст. уже склалася саме така система часоназivanja: *третее години, пере/д/ девятою годиною, была шестаѣ година* (с. 97).

Кількісні числівники другого десятка представлені одинично словом *дванадцѣть* (с. 103) та його фонетичним варіантом *дванадцать* (с. 84), а також *пя/т/на/д/ца/т/* (с. 102), тоді коли з порядкових натрапляємо на два варіанти сучасного числівника *дванадцятий – вторый на десят і вторыйнадцать*: *лѣта Божеего тисѣча пѣтсотъ второго на десят..., которе свѣто было в индикте второнадцати* (с. 93). Словник фіксує й порядкові числівники від числівників інших розрядів: *чтырдеся/т/ый- чтырдеся/т/ный, сороковий* (с. 147), *пам ѣти по умерлыхъ днѣ третего по смерти, девѣ того и чтырдеся/т/ того* (с. 155).

Аналіз структури порядкових числівників показує, що вона ще не є усталеною, оскільки словник фіксує давніші утворення з першою частиною у вигляді відмінюваного порядкового числівника першого десятка, а другою – *десят*. Не всі вони вже є лексикалізованими однослівними утвореннями, відтак можемо припустити, що процес утворення сучасної форми числівників другого десятка на -дцять тільки завершувався, тому що старий словозмінний тип порядкових числівників ще виразно представлений.

Можемо відновити на основі словникових статей і частину форм числівників назв десятків: *двадесѣт* (с. 92), *три/д/цѣть (три/д/цѣть ко/п/ гроше/и/)* (с. 102), *сорокъ (сорокъ дворщц)* (с. 147), *пя/т/десять (пя/т/десять ко/п/ гроше/и/)* (с. 104), *семдесѣ(т)* (с. 92), *осмьдесѣт* (с. 200). Як бачимо, числівник на позначення чотирьох десятків фіксується у формі *соро(к)* (с. 147), хоч трапляється і давня складна структура *чтыридеся/т/*, але її виокремлюємо з основи порядкового числівника *чтырдеся/т/ого* (с. 155). Назва дев'яти десятків – дев'яносто – не виявлена.

Цікаво, що не всі порядкові числівники, утворені від назв десятків, мають сучасну безсуфіксну основу на зразок *три(д)цѣтого дня, два(д)цѣтого дня*, а й трапляються у властивій для попередніх періодів нормативній формі із прикметниковим суфіксом -ън-, що приєднувався до фіналі складеної основи: *чтырдеся/т/ный* (с. 154).

Назви сотень у Пробному зошиті «Словника української мови ХУІ – першої половини ХУІІІ ст.» знаходимо тільки в межах складених назв. За своєю структурою вони бувають і складеними, і складними, тому можемо припустити, що процес лексикалізації старих слов'янських складених основ назв сотень ще повністю не закінчився. Наприклад, *две сте – двесте, пя/т/сотъ – пятьсотъ, шесть сотъ* (с. 92), *девѣтьсотъ* (с. 116). Порядкові числівники від аналізованих форм не зафіксовано.

Сам числівник на позначення однієї сотні в основному знаходимо в структурі інших числівників: *сто тисѣчій, полтора/ста* (с. 197), *сто коп* (с. 147). Відзначаємо, що досить часто форми його непрямих відмінків є давніми, праслов'янськими: М.в. – *кильканасту*

(с. 107), О.в. – с *кількома сты* (с. 117). Вони демонструють неусталену систему відмінювання цього числівника, який в процесі історичного розвитку зазнав уніфікації відмінкових форм і зараз має флексію –а в усіх відмінкових формах, крім Н. та З в.

Ще в давньокиївську добу утвердилася традиція передавати кількості, що склалися з чисел різних розрядів десяткової системи, простою сумою (сотні з десятками, десятки з одиницями, тисячі з сотнями й одиницями) сполучених відповідних числівників, розташованих у порядку спадної кількості ознаки (від більшого до меншого), засобами сурядного зв'язку, що виражається сполучниками сурядності на зразок: *сто и дьва*. Сучасна українська літературна мова успадкувала цей спосіб вираження складених кількісних величин, але без сполучників: *сімсот дев'яносто п'ять*.

У прикладах речень до словникових статей Пробного зошита відбито ще давню традицію передачі складених кількостей за допомогою сурядного сполучникового зв'язку. Правда, в межах складеної величини зазвичай поєднується сполучниковий і безсполучниковий зв'язок, тобто можемо говорити про змішаний (перехідний) характер номінації: *две сте сорокъ и семь, куль девятьсотъ сорокъ и шесть* (с. 116), *за сто злоты/х/ и двана/и/цѣ/м зло/т/* (с. 119).

У складених порядкових числівниках давньоукраїнського періоду всі компоненти мали форми порядкових. Ще й у Волинських грамотах ХУІ ст. деінде простежуємо таку норму: року *тисѣ(ч)ного пя(т)сотъного семьдесѣтого*; *лета ... тисе(ч)ного пя(т)со(т)но(г)о се(м)деся(т) пе(р)во(г)о*; *року па(н)ско(г)о тисе(ч)но(г)о пѣ(т)со(т)но(г)о се(м)десѣто(г)о пе(р)вишо(г)о*. Сучасна українська літературна мова знає тільки утворення з формальним показником порядковості в останній частині. В аналізованих прикладах досить багато порядкових числівників для передачі року оформлення документа чи із зазначенням дати події, і всі вони засвідчують уже новий тип складеного порядкового числівника на зразок: *року тисеча шесть сот двадесять второго* (с. 92). Отже, можна говорити про завершальний етап утвердження нової форми складених порядкових числівників, де порядок при лічбі передається лише останньою частиною.

У значній кількості речень позначення року або інших кількісних чи порядкових величин передається за кирилівською традицією буквено, а не циферно: *-д-гроши* (с. 74), *Року ѡдѡ³ (1611)* (с. 81).

Ще з часів появи перших писемних пам'яток у східних слов'ян усталилася традиція передавати дробові величини до одиниці (1) іменниками *поль, треть – третина, четъ – четверть – четвертина, пѣтина* тощо. У досліджуваному джерелі на позначення половини від одного цілого зафіксовано давню форму: *полотна поль локтя* (с. 117), *поль колоды меду* (с. 147), а також – *половину коупи/л/* (с. 148).

Немає жодного прикладу із відомим сучасній українській мові числівником *півтора*, але є конструкції на позначення частини понад два (2) і вище типу *по(л)трети, полтреть, полтретѣ, полтретия* (с. 137, 141), які були характерні ще й для ХУІІ століття, а новою літературною мовою втрачені.

Досить часто в текстах юридичних документів передавалися неповні величини понад десяток і понад сотню. Тоді діловоди вдавалися до традиційних на той час дробових числівників, утворених шляхом віднімання від більшої цілої величини: *полтретьдцать* (с. 138), *по(л)тораста* (с. 137), *польтреть(с)та* (с. 141). Зараз збережено тільки форму *півтораста*, що більше характерна для розмовного та художнього стилів сучасної української мови, а всі інші витіснено новішими, які утворюються вже не шляхом віднімання від більшого, а методом додавання до меншого: *сімсот п'ятдесят, двісті п'ятдесят*.

Нечисленна група збірних слів представлена одиничним вживаннями числівників *трое, трои, двадцетеро* (с. 149) та *пятеро* (с. 141). Цікавим є вживання складеного кількісного числівника з обома збірними складниками: *з двора вз ла два/д/цатера и троє* (с. 149). Усі приклади засвідчують сполучуваність збірних числівників або з іменниками, що мають тільки множину, або з іменниками назвами істот: *чере/з/ трои двери* (с. 149), *то/л/ко пятеро свине/и/* (с. 141).

Як показує аналіз мовного матеріалу, на початок ХУІІ ст. ще «живими» були традиції вживання деяких іменників зі сталим числовим значенням. Найчастіше натрапляємо на різні форми слів *копа* й *лікоть*: *поль локтя* (с. 117), *сто копъ* (с. 147).

Із неозначено-кількісних числівників зафіксовано такі: *кілька* / *килка* (с. 116), *скільки* (с. 143), *килка сот* (с. 117), *килкадесят* (с. 116), *кільканасту* (с. 117), *кількасот*, *с кількома сты* (с. 117). Із прислівникових і прикметникових основ можна виділити ще й числівник *много*: *многократъ*, *многолиственный* (с. 126). Це відомі сучасній українській мові утворення, крім *много*, що заступився в більшості стилів формою *багато*.

Таким чином, зафіксовані в Пробному зошиті «Словника української мови ХУІ – першої половини ХУІІІ ст.» числівникові форми відбивають загальні тенденції становлення української числівникової системи, що виражалися в остаточному оформленні їхньої словотвірної структури та особливостей відмінювання.

* У круглих дужках ( ) вказано сторінку, з якої дібрано приклад, за виданням «Словник української мови ХУІ – першої половини ХУІІІ ст. Пробний зошит» – К., 1983.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арполенко Г.П. Числівник української мови / Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г. Х. – К.: Наукова думка, 1980. – 241 с.
2. Історія української мови. Морфологія / Бевзенко С.П., Грищенко А.П., Лукінова Т.Б., Німчук В.В. та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – 539 с.
3. Словник української мови ХУІ – першої половини ХУІІІ ст. Пробний зошит / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. – К.: Наукова думка, 1983. – 158 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Крижанівська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії української мови, ономастика.